નવા ધોરણ પ્રમાણે

મુંબાઈ ઇલાકાની ભૂગોળ.

[ચોથા ધોરણના વિદ્યાર્થી માટે].

પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ભોગીલાલ માણેકલાલ.

(સર્વ હક સ્વાધિન.)

અમદાવાદ

"વિજય પ્રવર્તક" પ્રેસ.

સંવત ૧૯૫૯.   સને ૧૯૦૩.

કીંમત એક આનો.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૫૮૩

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराअिट विभाग]

अनुक्रमांक ૫૮૩ वर्गांक

पुस्तकनुं नाम મુંબઈ ઇલાકાની ભૂગોળ

विषय ગ૯૫૪ : ૯૧૬ : ૨ : ૨૩૧

મુંબાઇ ઇલાકાની ભૂગોળ.

ભાગ ૧ લો.

૧. ગુજરાતનું સામાન્ય વર્ણન.

સ્વરૂપ.

સીમા—ઉત્તરે કચ્છનું રણ ને શીરોઈ, પૂર્વે માળવા ને ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જીલ્લો ને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે કચ્છનો અખાત, રણ ને અરબી સમુદ્ર.

કુદરતી દેખાવ—મુખ્ય બે ભાગ જણાય છે.

૧ પશ્ચિમ તરફ કઠિયાવાડનો દ્વિપકલ્પ.

૨ પૂર્વમાં, ઉત્તરથી તે દક્ષિણ સુધી ગયેલો પટો.

ઉંચો મુલક—કાઠિયાવાડનો મધ્ય ભાગ, ગુજરાતનો છેક ઇશાન ને છેક પૂર્વ તરફનો ભાગ ૧. તેમાં ડુંગરો આવેલા છે તે ભાગની જમીન ડુંગરાળી ને ઝાડીવાળી છે.

પર્વતો—રાજપીપળા, પાવાગઢ, આરાસુર, (અંબાજી પાસે આબુ, શીરોઈના ડુંગર, ચોટીલા, શેત્રુંજો, ગિરિ, ગિરનાર ને બડો.

નીચો મુલક—ગુજરાતનો દરિયા કિનારાનો ને કચ્છના રણને લાગતો ભાગ. ઊંચાણવાળા ભાગમાંથી નિચાણ તરફ નદીઓ વહે છે. આ ભાગની જમીન રેતાળ ને ખારપાટવાળી છે.

નદીઓ—દમણગંગા, અંબીકા, મીંઢોળા, તાપી, નર્મદા, ઢાઢર, મહી, સાબરમતી, બનાસ, સરસ્વતિ, મચ્છુ, ભાદર ને શેત્રુંજી.

સપાટ મુલક—ઉંચાણ ને નિચાણનો વચલો ઢાળ પડતો સપાટ ભાગ આ ભાગની જમીન નદીઓવાળી ને રસાળ છે. તેમાં ચરોતર (કેટલોક ખેડા જીલ્લાનો ને તેને લગતો ગાયકવાડનો મુલક) ની જમીન સર્વોત્તમ છે.

જમીન—કેટલાક ભાગમાં કાળી, કેટલાકમાં ગોરમટી (રતાશ પડતી ચીકણી) કેટલાકમાં ગોરાટ (ગોરમટી સાથે થોડી રેતીવાળી,)

હવા.

આ પ્રાંતમાં શિઆળો, ઉનાળો, ને ચોમાસું એવી ત્રણ ૠતુઓ છે.

૧. **શિઆળો**—નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધી હોય છે, તેમાં ટાઢ પડે છે. પવન ઇશાન ખુણાનો ને ઉત્તરનો હોય છે.

૨. **ઉનાળો**—માર્ચથી જુન સુધી હોય છે, તેમાં તાપ પડે છે. પવન પશ્ચિમનો હોય છે.

૩. **ચોમાસુ**—જુલાઇથી અકટોમ્બર સુધી હોય છે, તેમાં વરસાદ ૨૦ થી ૩૦ ઇંચ સુધી વરસે છે. તેની શરૂઆત દક્ષિણ તરફથી થવા માંડે છે. પવન—દક્ષિણ, નૈરૃત્યકોણ ને પશ્ચિમનો હોય છે.

શિઆળાની હવા સર્વત્ર સારી છે. તેથી દેશી અને પરદેશીઓને (યુરોપીઅનોને) બહુ અનુકુળ છે. ઉનાળાના મધ્યમાં વિશેષ ઉની અકળાવે તેવી છે. વધારેમાં વધારે ગરમી ૧૧૬ ડિગ્રી સુધી પડે છે. પણ દરિયાના પવનની અસરવાળા ભાગમાં સમપ્રમાણમાં રહે છે.

ચોમાસાની આખરે હવાના ફેરફારથી ઘણુંકરીને બધે તાવનો ઉપદ્રવ હોય છે. તેમાં જંગલો પાસેના ભાગમાં તથા જ્યાં ચોમાસા-

નું પાણી ભરાઈ રહે છે ત્યાંની હવા વધારે બગડે છે.

ભરૂચ જીલ્લો ગાયકવાડી રાજ્યના મધ્ય ભાગમાં, ખેડા જીલ્લો, અમદાવાદ જીલ્લો, પાલણપુર એજન્સિ ને કાઠિયાવાડના મધ્ય ભાગમાં તાપ ને ટાઢ વધારે પડે છે.

સુરત જીલ્લો ને સુરત એજન્સિ, પંચમહાલ જીલ્લો ને પંચમહાલ એજન્સિ અને રેવાકાંઠા એજન્સિ એમાં ઉપરના જેટલો તાપ ને ટાઢ પડતાં નથી.

સમુદ્ર કિનારાના મુલકોમાં ટાઢ ને તડકો સરખાં હોય છે. એટલે તે બહુ ઉપદ્રવ કરતાં નથી.

પાક.

મુખ્ય પાક—અનાજ, શાક ભાજી, તેલીબીઆં, કપાસ, શેરડી, ગળી, તંબાકુ, કસુંબી, ને મેવો વિગેરે.

ઉદ્યોગ.

૧. ખેતીનો—અનાજ, કપાસ, શેરડી, તંબાકુ તલ, ગળી, શાક પાંદડાં વગેરે પકવવું.

૨. ઢોર પાળવાનો—બળદ, ઘોડા, ગધેડાં, ઊંટ અને પાડા વગેરે ભાર ઊંચકનાર; ગાયો, ભેંસો, બકરીને ઘેટાં વગેરે દૂધ દહીં ઘી કરનાર વગેરે જનાવર ઉછેરવાં ને પાળવાં તથા છાણા થાપવાં ને ખાતર કરવું.

૩. વગડાની ચીજો એકઠી કરવાનો—મહુડાં, લાખ, ગુંદર, કાઠી છાણાં અડાયાં અને કાટ વગેરે એકઠું કરવું.

૪. ખોરાકને માટેનો—ફુડીઆ, નેસ્તી, કાછીઆ, કંદોઈ ખાંડ વાળા, ગોળ વાળા, ઘી વાળા, તેલી, તંબોળી, દૂધ વાળા, રસોઇયા, દળનાર, કઠીઆરા, કસાઈ ને ભઠીઆરા વગેરે—

૫. વસ્ત્રને માટેનો—પીંજારા, સૂતરીઆ, તાગીઆ, કાંતનારા, રંગરે-

જ, વણુનારા, ભાવસાર, બંધનારા, કુંધી કરનારા, કાપડીઆ, દોશી વાણીઆ, દરજી, ધોબી, તાણીઆ, ચપડીઆ, વેટનારા, તારકસ, ભરનારા, વગેરે.

૬. ઇમારતને માટે-કડીઆ, ઓડ, સુતાર, લુવાર, કાટ પીટીઆ, કુંભાર, ચુનાવાળા, ખલાસ, લોઢાવાળાને મજુરી કરનાર તથા ચીતારા.

૭. વાસણને માટે-કંસારા, કુંભાર, કરાળીઆ, કલાઈ કરનાર લુવાર વગેરે.

૮. ઘરેણાને માટે-સોની, ચીતણીઆ, જડીઆ, ચોકશી ઝવેરી, પટવા, મોતીવાળા, વગેરે.

૯. ઓસડને માટે-વૈદ્ય, દાકતર, હકીમ, ગાંધી, દવા વેચનારા.

૧૦. પરચુરણ-ફરનીચર વેચનાર, મોચી, ચામડીઆ, ખાટકી ડગગર, સરકારીને ખાનગી નોકરી કરનારા, વકીલ, બારીસ્ટર ધીરધાર કરનારા.

૧૧. માલ તૈયાર કરનાર-મીલો વાળા, જીનો વાળા, ફેકટરીઓ વાળા, કીનખાબ વાળા, મશરૂ વાળા, મગીઆં વાળા, ધોતીજોડા વાળા, ગજીઆણી વાળા, કોરપાલવ વાળા, તોઇશીટ વાળા વગેરે.

૧૨. માલ મંગાવનાર ને મોકલનાર-બંદર વાળામાં કેટલીક પેઢીઓ અને કંપનીઓ.

૧૩. નાણાવટીઓ ને બેંકો-ધીરધાર કરે છે.

ઉદ્યોગનાં સાધનો.

રેલવે, વહાણ, ભાર વહન કરનાર પ્રાણી, રસ્તા, ટપાલને તાર.

૧. રેલવે.

મુંબાઈ વડોદરા રેલવે-મુંબાઇથી વઢવાણ સુધી તેમાં મુખ્ય સ્ટેશનો-મુંબાઈ, વસાઈ, પાલગઢ, દેણું, દમણ, વલસાડ, નવસારી, સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, આણંદ, નડીઆદ, અમદાવાદ, સાણંદ, વીરમગામ, લખતર,ને વઢવાણ.

તાપી રેલવે–સુરતથી જળગામ સુધી. તેમાં મોટાં સ્ટેશનો–સુરત, બારડોલી, બ્યારા, સોનગઢ, નંદુરબાર, અમલનેર, ને જળ ગામ,

રતલામ રેલવે–આણંદથી રતલામ સુધી તેમાં મુખ્ય સ્ટેશનો–આણંદ, ઉમરેઠ. ડાકોર, ઠાસરા, ડુવા, ગોધરા, ઝાલોદને રતલામ.

રજપૂતાના રેલવે–અમદાવાદથી અજમેર સુધી. તેમાં મુખ્ય સ્ટેશનો–અમદાવાદ, કલોલ, મેસાણા, સિદ્ધપુર, પાલણપુર, આબુરોડ ને અજમેર.

કાઠિયાવાડ રેલવે–ભાવનગર, વેરાવળ, પોરબંદર ને મોરબી જોડે સંબંધ રાખે છે. તેમાં મુખ્ય સ્ટેશનો–વઢવાણ, લીમડી, રાણપુર, બોટાદ, ભાવનગર, ને પાલીતાણા, વેરાવળ, જૂનાગઢ, જેતપુર, ઢોળ, પોરબંદર, ધોરાજી, ગોંડલ, રાજકોટ, વાંકાનેર ને મોરબી.

ઉપરની રેલવેઓના ફાંટા–૧ પાલણપુરથી ડીસા, ૨ મેસાણાથી ખેરાળુ, ૩ મેસાણાથી પાટણ, ૪ મેસાણાથી વીરમગામ, ૫ વીરમગામથી ખારાઘોડા, ૬ અમદાવાદથી પ્રાંતીજ, ૭ અમદાવાદથી ધોળકા, ૮ આણંદથી ખંભાત, ૯ વડોદરેથી ચાંણોદ કન્યાળી, ૧૦ વડોદરેથી પાદરા, ૧૧ મીઆંગામથી સંખેડા બાધરપુર, ૧૨ અકલેશ્વરથી રાજપીપળા.

૨. વહાણ અને આગબોટ–એક બંદરથી બીજે બંદરે માલ લઇજવા લાવવાનું કામ કરે છે. તેથી બીજા પ્રાંતોને દેશો સાથે આ પ્રાંતનો વેપારી સંબંધ જોડાય છે.

૩. ભાર વહન કરનારાં પ્રાણી*–ગાડાં ખેંચે છે, ગુણોને કોથળા ઉપાડે છે, તે પ્રાંતના એક બાગમાંથી બીજા બાગમાં માલ લઈ જાય છે; ને વહાણ તથા રેલવેને મદદ કરે છે.

૪. રસ્તા (કાચી સડકો)–આવા રસ્તાને લીધે ઘણો માલ આ-

---

* બળદ, ઘોડા, ગધેડાં, પોઠી અને ઊંટ વગેરે.

વજા થાય છે; ને માણસોની ઘણી આવજાને લીધે ચોર વગેરેનો બો ઓછો રહે છે.

૫. ટપાલ–એક બીજા ભાગમાંના માલના ભાવની ખબરો. લાવે લઈ જાય છે.

(૬) તાર–માલના ભાવમાં એકાએક ફેરફાર થવાથી આ રસ્તે વેપારીઓ એક બીજાને ખબર આપે છે.

લોક.

ઉદ્યોગી, મહેનતુ ને કરકસરીઆ છે. તેમાં જાતો ઘણી છે.

ધર્મ.

હિંદુ (બ્રાહ્મણને જૈનનો)મુસલમાની, જરતોસ્તી (પારસીઓનો) યાહુદી ને ખ્રિસ્તિ.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં.

હિંદુનાં—દ્વારકાં, ડાકોર, અંબાજી, બહુચરાજી, શામળાજી, સિદ્ધપુર, ચાણોદકન્યાળી, પ્રભાસપાટણ ને વડતાલ.

જૈનનાં—પાલીતાણા, ગિરનાર ને આબુ.

પારસીનું—ઉદવાડા.

ભાષા.

મુખ્ય ગુજરાતી. [મુસલમાનો ઉરદુ ભાષા બોલે છે.]

રાજ્યરીતિ.

આપણે મુંબાઈ ઇલાકામાં રહીએ છીએ. અને આ ઇલાકાના સૌથી મોટા ઉપરીને ગવર્નર કહે છે, તે મુંબાઇમાં રહે છે. મુંબાઇમાં એક હાઇકોર્ટ છે કાયદા પ્રમાણે ન્યાય કરે છે. ન્યાયખાતુ તેના તાબામાં છે.

સારી રીતે રાજ્યવહીવટ ચલાવવાને આ ઇલાકાના સિંધ, ઉત્તર ભાગ, મધ્ય ભાગ ને દક્ષિણ ભાગ એવા ચાર મોટા ભાગ પાડી દરેક

ભાગ કમીશનરને સોંપેલો છે. તેપર ગવર્નર સાહેબની દેખરેખ છે.

આપણો ગુજરાત પ્રાંત ઉત્તર ભાગમાં આવેલો છે તેથી આપણો મુખ્ય ઉપરી ઉત્તર વિભાગનો કમિશનર છે.

ગુજરાતમાં બે તરેહનાં રાજ્ય છે. ૧. ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા મુલક. ૨. દેશી રાજાઓનો મુલક (ઇંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ તળેનો.)

ખાલસા મુલકમાં.

ખાલસા મુલકના પાંચ ભાગ કરેલા છે. તે દરેક ભાગને જીલ્લો કહે છે. જીલ્લાનો મુખ્ય ઉપરી કલેકટર ને તેના મદદનીશો * હોય છે. ને તેપર કમીશનર સાહેબ દેખરેખ રાખે છે.

જીલ્લાના વિસ્તાર પ્રમાણે તેના વિભાગ પાડેલા છે તે દરેકને તાલુકો (પ્રગણું) કહે છે; તેનો ઉપરી મામલતદાર છે. ને તેપર કલેકટરની દેખરેખ હોય છે.

તાલુકાના વિસ્તાર પ્રમાણે તેમાં ગામો હોય છે. દરેક ગામનો વહિવટ મુખી (પોલીસ પટેલ), તલાટી, ઉઘરાતદાર (રેવન્યુ પટેલ) કરે છે. ને તેગનાપર મામલતદારની દેખરેખ હોય છે,

ખાલસા મુલકમાં રાજ્ય વહિવટનાં ખાતાં.

રેવન્યુખાતું—આ મુખ્ય ખાતું સરકારની ઉપજ બરાબર રીતે વસુલ કરવાનુ તથા ખર્ચ કરવાનું કામ કરે છે. આ ખાતામાં તલાટી, મામલતદાર ને કલેકટર વગેરે અધિકારીઓ કામ કરે છે.

સરવૈખાતું—દરેક ખેડૂત પાસે કેટલી ને કેવી ઉપજવાળી જમીન છે તે, તથા સરકારમાં ભરવાના પૈસા મુકરર કરવાનું કામ કરે છે. તે પ્રમાણે રેવન્યુ ખાતાવાળા વસુલ લે છે. આ ખાતું ફરતું છે,

* આસિસ્ટંટ કલેકટર, ડિસ્ટ્રિકટ ડેપ્યુટી કલેકટર, હજુર ડેપ્યુટી કલેકટર વગરે.

તેમાં મોજણીદાર ને સર્વેસુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ કામ કરે છે.

પોલીસખાતું—ખૂન કરનાર, ચોર, વાટ પાડુ, ધાડ પાડનાર, જુગારી, વગેરે લોકોને ઉપદ્રવ કરનાર તથા સરકારી ઉપજને નુકસાન કરનારને પકડી શિક્ષાને સારૂ માજીસ્ટ્રેટને હવાલે કરે છે. આ ખાતું ઘણુંજ જરૂરી છે. આમાં ફોજદાર, પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર, ને પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ કામ કરે છે.

ઇજનેરખાતું—રસ્તા, ધર્મશાળાઓ ને સરકારી ઇમારતો વગેરે બાંધવાનું તથા તળાવો, નહેરો, કાંસ વગેરે ખોદવાનું કામ કરે છે. એમાં ઓવરસીઅર, ને ઇજનેર કામ કરે છે.

આબકારીખાતું—કેફી વસ્તુઓ વેચવાનું સરકારે પોતાને હસ્તક રાખેલું છે. તે ચીજો વગર પરવાને ઉત્પન્ન કરનાર, વાવનાર, ને વેચનારને પકડી શિક્ષા કરાવે છે. આમાં આબકારી ઇન્સ્પેક્ટર કલેકટરના તાબામાં રહી કામ કરે છે.

જંગલખાતું—ખાલસા મુલકમાં જ્યાં જ્યાં જંગલો હોય તે સાચવવાનું કામ કરે છે. આ ખાતુ કલેકટરો ચલાવે છે.

કસ્ટમખાતું—મીઠું પકવવાનું કામ સરકારને હસ્તક છે. તેથી છાની રીતે પકવનાર અથવા લાવનારને પકડી શિક્ષા કરાવે છે. આ ખાતું કલેકટરના હાથ નીચે હોય છે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓ.—મોટાં શહેરો અને કસ્બાઓમાં હોય છે તે સ્થાનિક લોકોપર કર નાંખી પોતાની ઉપજ કરે છે. સદરહુ ઉપજમાંથી લોકોની આરોગ્યતા વગેરે સંભાળવાનું એટલે રસ્તા બાંધવા, સંભાળવા, છાટવા, દિવા બત્તી કરવી, કેળવણી આપવી વગેરેનું કામ કરે છે. એના ઉપર કલેકટર ને કમીશનરની દેખરેખ હોય છે.

લોકલબોર્ડો—આ ખાતામાં ખેડૂતો પાસેથી લોકલ ફંડ લે-

વાય છે, તથા સરકારની મદદ હોય છે. તેમાંથી તાલુકા ને જીલ્લાના રસ્તા બંધાવવાનું; તથા તળાવો, નહેરો ને કાંસ ખોદાવવા વગેરેનું કામ ઇજનેર ખાતા મારફતે કરાવે છે. તથા ગામડાંનાં છોકરાંને કેળવણી આપવાનું કામ કેળવણી ખાતા મારફત કરાવેછે. આ ખાતામાં મુખ્ય દેખરેખ કલેક્ટર ને મામલતદારોની હોય છે.

ન્યાયખાતું—દીવાનીને ફોજદારી ગુન્હા ચુકવે છે, હાઇકોર્ટના તાબામાં જીલ્લે જડજ હોય છે, તેના હાથતળે સબોર્ડિનેટ જડજો ને માજીસ્ટ્રેટો હોય છે.

જીલ્લાજડજ–તે દિવાની ને ફોજદારી ભારે ગુન્હા ચુકવે છે.

સબાર્ડિનેટ જડજો–હલકા દિવાની મુકરદમા એટલે લેણુદેણુ ને સ્થાવર મિલ્કતના દાવા ચુકવે છે.

માજીસ્ટ્રેટો—એ રેવન્યુ ખાતાના અધિકારી હોય છે અને તે ફોજદારી હલકા ગુન્હા ચુકવે છે.

સ્માલકાઝકોર્ટો—લેણુદેણુના હલકા દાવા ચુકવે છે ને તેનાપર અપીલ નથી.

કેળવણીખાતું—લોકોને પ્રાયમરી સ્કુલો, હાઇસ્કુલો, ને કોલેજોની મારફતે કેળવણી આપે છે. કોલેજોમાં ઊંચા પ્રકારનું જ્ઞાન અપાય છે. આ ખાતામાં ડેપ્યુટીઓ, હેડમાસ્તરો, પ્રિન્સિપાલો અને એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, તથા ડાયરેક્ટર સાહેબ મુખ્ય અધિકારી હોય છે.

પોષ્ટખાતું—કાગળો, મનીઓર્ડરો ને બેંગીઓ લઇ જવા લાવવાનું ને સેવીંગબેંકનું કામ કરે છે. આ ખાતામાં, પોષ્ટ માસ્તર, પોષ્ટ ઇન્સ્પેક્ટર ને પોષ્ટલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ હોય છે.

દવાખાતું—ઘણા માંદા માણસને ઇસ્પિતાલમાં રાખી ઓસડ

કરવાનું, સરકારી નોકરો ને ગરીબોને દવા આપવાનું, શિતળા ટાંકવાનું વગેરેનું કામ કરે છે. આ ખાતામાં મેડીકલ ડૉકટરો ને સિવિલ સરજન હોય છે.

રેલવેખાતું—માલ અને ઉતારૂઓને એક સ્ટેશનથી બીજે સ્ટેશને લઈ જવા લાવવાનું તથા તારનું કામ કરે છે. પણ સરકારી તારખાતું જુદુ હોય છે. આ ખાતામાં સ્ટેશન માસ્તર, ટ્રાફીક મેનેજર ને રેલવે સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ હોય છે.

લશ્કરીખાતું—બળવાન શત્રુથી દેશનું રક્ષણ કરવાનું ને રાજ્ય વધારવાનું કામ કરે છે. આ ખાતા ઉપર કમાન્ડર ઑફ ચીફ રહે છે.

ઉપર બતાવેલાં ખાતાં પૈકી ઘણાં ખાતાં કમીશનરને કલેકટરના હાથ તળે છે. ને કેટલાંકપર થોડી અથવા વધારે દેખરેખ છે. તેથી કમીશનરને પ્રાંતનો ને કલેકટરને જીલ્લાનો રાજા કહીએ તો ચાલે.

દેશી રાજ્યો.

ગુજરાતમાં દેશી રાજ્યો ઘણાં છે તેમાં સૌથી મોટું ગાયકવાડનું છે ને તે ગવર્નર જનરલના અધિકાર તળે છે.

કમિશનરના તાબામાં જે દેશી રાજ્યો છે તેના જથા કરી વિભાગ પાડેલા છે, તેને એજન્સિઓ કહેછે. દરેક એજન્સી—પોલીટીકલ એજન્ટ ને તેના મદદનીશોના હાથ નીચે રાખેલી છે. એ પોલિટિકલ એજંટો મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબની દેખરેખ નીચે કામ કરે છે.

ખંભાતનું સંસ્થાન જુદું છે તેનું કામ ખેડા જીલ્લાનો કલેકટર કરે છે. તે વખતે ગવર્નરનો એજન્ટ કહેવાય છે.

દરેક રાજાના રાજ્યને સંસ્થાન કહેછે. તે પોતાના રાજ્યની બધી વ્યવસ્થા ખાલસા મુલકની પેઠે જુદાં જુદાં ખાતાં રાખી કરે છે.

તેપર પોલિટીકલ એજંટની દેખરેખ હોય છે.

પોલિટીકલ એજંટનું કામ.

રજવાડાઓમાં વાંધા પડે તેના ફેસલા કરવાનું, એકે એક જોડે લડતા તથા એક બીજાના મૂલક લૂંટતા અટકાવવાનું, ખંડણી વસુલ કરવાનું ને ગાયકવાડ વગેરેની ખંડણી પહોંચાડવાનું; કોઇ રાજા બાળ-કુંવર મૂકીને મરણ પામે તો તે સંસ્થાન સંભાળવાનું ને કુંવરને કેળ-વણી આપવાનું, તથા તે રાજ્ય આબાદ કરવાનું કામ કરે છે.

ખાલસા મુલકને લગતાં નાનાં દેશી રાજ્યો (તાલુકદારો) હોય છે. તેનાપર તે જીલ્લાના કલેકટરની નીચેઆની હોય છે, તોપણ તેનો વહિવટ પોલિટીકલ એજન્ટની માફક તાલુકદારી સેટલમેન્ટ ઓફીસર કરે છે ને તે કમિશનરના હાથ નીચે રહે છે.

રાજ્યકીય ભાગ.

અંગ્રેજી મુલક.

ભાગ.	મુખ્ય શહેર.
૧ સુરત જીલ્લો...	સુરત ને રાંદેર.
૨ ભરૂચ જીલ્લો...	ભરૂચ ને જંબુસર.
૩ ખેડા જીલ્લો...	ખેડા, નડિયાદ ને કપડવણજ.
૪ પંચમહાલ.	ગોધરા ને દાહોદ.
૫ અમદાવાદ જીલ્લો.	અમદાવાદ ને વિરમગામ.

દેશી રાજ્યો.

૬ ગાયકવાડનો મુલક.	વડોદરા, ડભોઇ ને પાટણ.
૭ કાઠીયાવાડ એજન્સી.	રાજકોટ, નવાનગર, ભાવ-નગર, ધ્રાંગધ્રા ને જુનાગઢ.

૮ પાલણપુર એજન્સી.	**પાલણપુર**, ડીસા, રાધનપુર.
૯ મહિકાંઠા એજન્સી.	**સાદર ને ઇડર.**
૧૦ રેવાકાંઠા એજન્સી.	**નાંદોદ**, બારિયા ને લુણાવાડા.
૧૧ પંચમહાલ એજન્સી.	**નારૂકોટ.**
૧૨ સુરત એજન્સી.	વાંસદા, ધરમપુર ને સચીન.
૧૩ ખંભાત સંસ્થાન.	**ખંભાત.**

શહેરો વિશેની હકીકત.

અમદાવાદ—એ ગુજરાતની રાજધાનીનું શહેર સાબરમતીના કાંઠાપર છે, એમાં રેશમી તથા કસબી કાપડ બને છે તથા વરાળયંત્રથી કાપડ વણવાનાં દીવાશળીને દળવાનાં કારખાનાં છે. નળવડે ઘેર ઘેર મીઠું પાણી મળે છે, ને મેલા પાણીને માટે જમીનમાં ગટર છે.

સુરત—તાપીના કાંઠા ઉપર છે. એ અસલ નામીચું બંદર હતું ને અંગ્રેજોએ પહેલાં ત્યાં કોઠી કરી હતી. આ શહેરમાં મીઠા પાણીના નળ છે.

ભરૂચ—નર્મદાના કાંઠા ઉપર જૂનું શહેર છે ને રૂના વેપારનું મથક છે.

વડોદરા—એ વિશ્વામિત્રીના કાંઠાપર ગાયકવાડની રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં મીઠા પાણીના નળ છે.

પાટણ—સરસ્વતીના કાંઠાપર આગળ રજપૂત રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હતું ને હાલ ગાયકવાડના તાબામાં છે. ત્યાંની સુડીઓ ને માટીનાં વાસણ વખણાય છે.

નડીયાદ—ખેડા જીલ્લામાં પહેલા નંબરનું વેપારનું મથક છે ત્યાંથી તંબાકુ ઘણી ચડે છે.

રાંદેર—તાપીના કાંઠાપર મોટો કસ્બો છે. તેમાં મીઠા પાણીના નળ છે.

કપડવણજ—એમાં કાચ ને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

ગોધરા—એ પંચમહાલમાં મોટું શહેર છે. ત્યાંથી વસાણું તથા ઇમારતી લાકડાં વગેરે માલ દેશાવર જાય છે.

ખંભાત—એ મહી નદીના મુખ આગળ જુનું શહેર છે. તેમાં નવાબ રહે છે. અહીંનું હકીમનું કામ બહુ વખાણાય છે.

ભાગ ૨ જો.

ગુજરાતનું વિશેષ વર્ણન.

૧ સુરત જીલ્લો.

આ જીલ્લો ગુજરાતની છેક દક્ષિણે કીમ અને દમણગંગા નદીઓની વચ્ચે આવેલો છે. મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, જુવાર, શેરડી ને કેળાં.

પર્વત—પારનેરા અને ડુંગરી.

નદીઓ—૧ તાપી, ૨ કીમ, ૩ મીંઢોળા, ૪ પૂર્ણા, ૫ અંબિકા, ૬ પાર, ૭ કોલક ને ૮ દમણગંગા.

તાલુકા.	મોટાં ગામ.
૧. પારડી	પારડી.
૨. વલસાડ	વલસાડ.
૩. ચીકલી	ચીકલી.
૪ જલાલપોર	જલાલપોર.
૫ બારડોલી	બારડોલી.
૬ માંડવી	માંડવી.
૭ ચોર્યાશી	સુરત.
૮ ઓરપાડ	ઓરપાડ.

૨ ભરૂચ જીલ્લો.

આ જીલ્લો મહી અને કીમ નદીઓની વચ્ચે આવેલો છે, એના પૂર્વ ભાગને **કાનમ** ને પશ્ચિમ ભાગને **બારાં** કહે છે. કાનમમાં રૂ સારૂં થાય છે. મુખ્ય પેદાશ કપાસ, ઘઉંને જુવાર.

નદીઓ—મહી, ઢાઢર, નર્મદા, ને કીમ.

જાત્રાનું ઠેકાણું—શુકલતીર્થ.

તાલુકા.	મોટાં ગામ.
૧ અંકલેશ્વર	અંકલેશ્વર, હાંસોટ.
૨ ભરૂચ	ભરૂચ.
૩ વાગરા	વાગરા, દેહેજ.
૪ આમોદ	આમોદ.
૫ જંબુસર	જંબુસર.

૩ ખેડા જીલ્લો.

આ જીલ્લો મહી નદી અને અમદાવાદ જીલ્લાની વચ્ચે આવેલો છે. એના કેટલાક ભાગને **ચરોતર** કહે છે. તેમાં તંબાકુ સારી થાયછે. મુખ્ય નિકાશ-તંબાકુ, અનાજ, કાચને સાબુ.

નદીઓ—મહી, વાત્રક, શેઢી, મેશ્વો, મહોર, ખારી.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં...ડાકોર ને વડતાલ.

તાલુકા.	મોટાં ગામ.
૧ કપડવણજ	કપડવણજ.
૨ ઠાસરા	ઠાસરા, ડાકોર.
૩ નડિયાદ	નડિયાદ, મહુધા, વડતાલ.
૪ મેહેમદાવાદ	મેહેમદાવાદ, ખેડા.
૫ માતર	માતર.

૬ આણંદ........................આણંદ, ઉમરેઠ.
૭ બોરસદ........................બોરસદ.

વિશેષ હકીકત—લસુંદ્રામાં ઉના પાણીના કુંડ છે ને કપડવણજમાં કાચ ને સાબુ બને છે.

૪ પંચમહાલ.

આ જીલ્લો રેવાકાંઠા એજન્સીમાં બરિઆની પૂર્વે તથા પશ્ચિમે આવેલો છે, ત્યાંના કલેક્ટરને ગવર્નરનો એજંટ કહે છે.

નદી—મહી. **પર્વત**—પાવાગઢ (એમાં કાળીકાનું દેરૂં છે.)

તાલુકા.	**મોટાં ગામ.**
૧ ગોધરા	ગોધરા.
૨ કાલોલ	કાલોલ, હાલોલ.
૩ દાહોદ	દાહોદ, ને ઝાલોદ.

વિશેષ હકીકત—આ જીલ્લો આગળ સિંધીઆના તાબામાં હતો તે વખત ગોધરા, હાલોલ, કાલોલ, દાહોદ ને ઝાલોદ એ પાંચ પ્રગણાં હતાં તેથી તેને પંચમહાલ કહે છે. ગોધરા પાસે ઉના પાણીના કુંડ છે. મુખ્ય નિકાશ—ઇમારતી લાકડાં, લાખને કાથો.

૫ અમદાવાદ જીલ્લો.

આ જીલ્લો વિસ્તારમાં ઘણો મોટો અને તાલુકા એક જથે નથી.

નદીઓ—સાબરમતી, હાથમતી, વાત્રક, મેશ્વો, માઝુમ, ખારી, ભાદર, શેઢી, ગોમા, નીલકા ને ઉતાવળી.

તળાવ—નળ સરોવર ખારૂં છે મુનસર, ગંગાસર (વિરમગામમાં) મલાવ (ધોળકામાં), કાંકરીઉં, ચંડોલા, ને મલેકસાબાનું (અમદાવાદ પાસે.) મુખ્ય નિકાશ—કપાશ, ઘઉં, મીઠું, રેશમીને સૂતરાઉ કાપડ.

તાલુકા.	**મોટાં ગામ.**
૧ પ્રાંતીજ	પ્રાંતીજ, મોડાસા.

૨ વિરમગામ..........................વિરમગામ, પાટડી.
૩ ધોલકા..............................ધોલકા, વૌઠા.
૪ દસક્રોઇ..............................અમદાવાદ.
૫ ધંધુકા.............................ધંધુકા, ધોલેરા, ભીમનાથ.
૬ સાણંદ..............................સાણંદ, સરખેજ.
૭ ઘોઘા...............................ઘોઘા.

વિશેષ હકીકત—પાટડી પાસે વરાગડુ મીઠું થાય છે, વૌઠા ને ભીમનાથમાં જાત્રા ભરાય છે ને ધોળેરા રૂના વેપારનું મથક છે.

૬ કાઠિયાવાડ.

એ ગુજરાતના પશ્ચિમ ભાગમાં છે, એને સોરઠ પણ કહે છે.

પર્વત—ચોટીલા, વાલાકગીર, શેત્રુંજો, ગીર, ગીરનાર, બરડો.

નદીઓ—ભાદર, શેત્રુંજી, ગઉછુ, આજી ને ફલકુ વગેરે.

બંદર—ભાવનગર, મહુવા, જાફરાબાદ, દીવ, વેરાવળ, માંગરોળ, નવીબંદર, પોરબંદર, દ્વારકા, નવાનગર ને જોડીઆ.

અધિકારી—પોલિટિકલ એજન્ટ રાજકોટમાં રહે છે. ગવરનર સાહેબ સાથે પરભાર્યો વ્યવહાર રાખે છે.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં-દ્વારિકાં, સોમનાથ, ગીરનાર પાલીતાણાને ગઢડા.

ભાગ.	આ. પોલિટિકલની કચેરી.	પહેલા વર્ગનું રાજ્ય.
૧ **ઝાલાવાડ** (ઉત્તરમાં)	વઢવાણ.	ધ્રાંગધ્રા.
૨ **ગોહીલવાડ** (પૂર્વમાં)	સોનાગઢ.	ભાવનગર.
૩ **સોરઠ** (દક્ષિણમાં)	માણેકવાડા.	જુનાગઢ.
૪ **હાલાર** (પશ્ચિમમાં)	રાજકોટ.	નવાનગર.

ઉપરના ચાર પ્રાંત નીચેનાં દશ પરગણાંમાંથી કરેલા છે.

પરગણાં.

૧ ઝાલાવાડ—એમાં ધ્રાંગધ્રુ, લીંબડી, વઢવાણ.
૨ ગોહીલવાડ—ભાવનગર, પાલીતાણા.
૩ ઊંડસરવૈયાવાડ—દાઠા, ગણધોલ.
૪ બાબરિયાવાડ—જાફરાબાદ.
૫ કાઠિયાવાડ—અમરેલી (ગાયકવાડી) જેતપુર.
૬ સોરઠ—જુનાગઢ.
૭ બર્ડો— એમાં પોરબંદર.
૮ હાલાર—એમાં નવાનગર, ગોંડળ, રાજકોટ.
૯ મચ્છુકાંઠા—એમાં મોરબી ને માળીઆ છે.
૧૦ ઓખામંડળ—એમાં દ્વારિકાં, કચ્છીગઢ.

૭ પાલણપુર એજન્સી.

(આ એજન્સી ગુજરાતની ઉત્તરમાં છે.)

નદીઓ—બનાસ, સરસ્વતી ને નીમરાખી.

પર્વત—શિરોહના ડુંગર.

અધિકારી—પોલિટિકલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ પાલણપુરમાં રહે છે.

સંસ્થાનો.

મુસલમાની—૧ પાલણપુર, ૨ રાધનપુર, ૩ વરાહ, ૪ મોરવાડા.

રજપુતનાં—૫ થરાદ ૬ વાવ, ૭ સુઇગામ, ૮ દેવદર, ૯ ચારચટ ને શાંતલપુર.

કોળીનાં—૧૦ ભાભર, ૧૧ કાંકરેજ.

વિશેષ હકીકત—પાલણપુર પાસે ડીસામાં અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી છે.

૮ મહિકાંઠા એજન્સી.

એ એજન્સી ગુજરાતના ઇશાન ખુણામાં છે ને તેનાં ગામ અ-

મદાવાદ ને ખેડા જીલ્લા સાથે શેળભેળ છે.

પર્વત—આરાસુરનો. તે ઉપર અંબાજીનું દેરૂ છે.

નદીઓ—સાબરમતી, વાત્રક, ખારી, મેશ્વો ને માજુમ.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—અંબાજી, શામળાજી ને ખેડબ્રહ્મા.

પ્રગણાં.	**મુખ્ય સંસ્થાન.**
૧ નાની મારવાડ	ઇડર, દાંતા.
૨ રેવર	મોહનપુર.
૩ સાબરકાંઠો	માણુસા ને પેથાપુર.
૪ વાત્રકકાંઠો	આમલિયારા ને ઘોડાસર.
૫ બાબીશી	વાસણા ને માહિસા.
૬ કટોસણ	જેટાણા.

વિશેષ હકીકત—ઇડરનું સંસ્થાન મુખ્ય છે, એની પાસે અહમદનગર ને દાંતામાંથી પથ્થર નીકળે છે, અને મોહનપુર સંસ્થાનના આડપોદરા ગામ પાસે અબરખની ખાણો છે.

૯ રેવાકાંઠા એજન્સી.

(આ એજન્સિ ગુજરાતની પૂર્વમાં છે.)

ભાગ—૧ સંખેડામેવાસ, ૨ પાંડુમેવાસ.

પર્વત—રાજપીંપળા એમાંથી અકીક જડે છે.

નદીઓ—મહી, નર્મદા, પુનેમ, ગોમા, ઢાઢર, વિશ્વામીત્રી.

અધિકારી—પોલીટિકલ એજન્ટ વડોદરામાં રહે છે.

મોટાં સંસ્થાન.

૧ રાજપીંપળા, (નાદોદ,) ૨ છોટાઉદેપુર, ૩ બારીઆ, ૪ લુણાવાડા, ૫ સુંથ, ૬ વાડાસીનોર એમાં મુસલમાની રાજ છે.

નિકાશ—ઇમારતી લાકડું ને કરિયાણું વગેરે.

૧૦ પંચમહાલ એજન્સી.

એ એજન્સી પાવાગઢની પાસે આવેલી છે. એમાં કોળીનાં ઘણાં નાનાં સંસ્થાન છે, તેમાં મુખ્ય **નારૂકોટ** છે.

એ સંસ્થાન ઉપર પંચમહાલનો કલેક્ટર અંગ્રેજ સરકાર તરફથી વહીવટ કરે છે તે વખતે તે ગવર્નરનો એજંટ કહેવાય છે.

૧૧ સુરત એજન્સી.

એ એજન્સી ગુજરાતની દક્ષિણે છે. તેના ઉપર સુરતનો કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે.

નદીઓ—કાવેરી, અંબીકા, દમણગંગા વગેરે.

જાત્રાનું ઠેકાણું—(વાંસદા સંસાથનમાં) દેવકી ઉનાઇ, એમાં ઊના પાણીના કુંડ છે.

સંસ્થાનો—૧ વાંસદા, ૨ ધરમપુર, (રામનગર), ૩ સચીન.

ટીકા—સચીન સંસ્થાનનાં ગામ ચોર્યાસી તાલુકામાં વેરાતાં છે.

નિકાશ—ઇમારતી લાકડું ને શીશમ.

---

૧૨ ખંભાત સંસાથાન.

મુખ્ય શહેર—ખંભાત—મહી નદીના મુખ આગળ ઘણું જુનું શહેર છે તેમાં નવાબ રાજ કરે છે, ને ખેડાનો કલેકટર દેખરેખ રાખે છે તથા બોરસદનો મામલતદાર ખંડણી વસુલ કરે છે.

૧૩ ગાયકવાડી મુલક.

એ રાજ્ય એક જથે નથી પણ ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં છુટું છુટું છે. તેના મુખ્ય ચાર જથા થઇ શકે છે.

૧ ઉત્તર તરફનો ભાગ—એમાં પાટણ, સિદ્ધપુર, વડનગર, વગેરે છે.

૨ પશ્ચિમ ભાગ—(ઓખામંડળ) દ્વારકા, અમરેલી, વગૈરે છે.

૩ મધ્ય ભાગ—વડોદરા, ડભોઇ, સોજીત્રા, પેટલાદ વગેરે છે.

૪ દક્ષિણ ભાગ—નવસારી, ગણદેવી, વગેરે છે.

મુખ્ય શહેર—વડોદરા. એ ગાયકવાડ સરકારની રાજધાનીનું શહેર વિશ્વામિત્રી નદીના કાંઠાપર છે, તેમાં અંગ્રેજી લશ્કરને રેસીડેન્ટ રહે છે. આ મુંબઇ ઇલાકામાં મોટામાં મોટું દેશી રાજ્ય છે અને તેમાં કેળવણી ખાતું છે તે ઘણુંજ સારૂં કામ કરે છે. આ શહેરમાં નળવડે લોકને પાણી પુરૂં પાડવામાં આવે છે.

ટીકા—ગાયકવાડનો કેટલોક ભાગ ખાનદેશ જીલ્લાને લગનો છે. મુખ્ય વજપુર છે.

ભાગ ૩ જો.

બીજા પ્રાંતો.

૨. કચ્છ.

સીમા—ઉત્તરે અને પૂર્વે રણ; દક્ષિણમાં કચ્છનો અખાત; પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર.

પર્વત—એમાં ડુંગરની ત્રણ મુખ્ય હારો છે. ૧ ઉત્તર ધાર એમાં કાળો, ૨ મધ્ય ધાર એમાં ધીણોધાર, ૩ ચાડવા.

નદીઓમાં—નાગમતી, રૂકમાવતી, અને ખારી, એ ત્રણ વહેળા જાણવા લાયક છે.

ભાગ—એમાં ૧૬ પ્રગણાં છે. પાવર, મિયાની, બન્ની, પચ્છમ, ખંડિર. પ્રાંથળ, વાગડ અંજાર ચોવીશી, ભુચઉ ચોવીશી, હાલા ચોવીશી, કાંઠી, મોડાશા, અબડાસા, કંડ, ગરડો ને માક.

શહેર.

ભુજ—રાજધાનીનું શહેર—રાવશ્રી ખેંગારજીએ ઈ. સ. ૧૬૦૫ માં બંધાવ્યું. ત્યાંના રાજા જાડેજા રજપૂત છે. ત્યાંનું સોના રૂપાની કોતરણીનું તથા ભરત કામ વખણાયછે. પોલીટીકલ એજન્ટ એમાં રહેછે.

માંડવી—એ મોટામાં મોટું બંદર, તેમાં દીવાદાંડી છે. ને આ પ્રાંતમાં બીજા નંબરનું શહેર છે.

એ શિવાય—અંજાર, રાપર, અબડાસા ને કંથકોટ વગેરે કચ્છના જાણવા લાયક છે.

બંદરો—માંડવી, લખપત, જખૌ, મુદ્રા અને તુણા વગેરે.

નિકાશ—અનાજ, તેલીબીઆં, રૂ, ઊન, મીઠું, ઢોર (ઘોડા, ગાય, ભેંસ) વિગેરે.

વિશેષ હકીકત—આ પ્રાંતમાં સુરોખાર, ફટકડી અને કોયલાની ખાણો છે. કચ્છી ઘોડા વખણાય છે, અને સોના રૂપાની કારીગરીની વસ્તુઓ એગ્રેજ લોકો પણ પસંદ કરે છે.

૩ સિંધ.

સીમા—ઉત્તરે-બલુચિસ્તાન અને પંજાબ; પૂર્વે-જેસલમીરનું રણ ને રજપૂત સંસ્થાન; દક્ષિણે-કચ્છનું રણ અને અરબી સમુદ્ર; પશ્ચિમે-હાલા પર્વતની પેલીમેર બલુચિસ્તાન.

નદીઓ—સિંધુ અને તેની નેહેરો. આ નદીનું મૂળ હિમાલયમાં હોવાથી ઉનાળામાં પણ તેમાં પૂર આવે છે. કારણ, હિમાલય ઉપરનો બરફ ઓગળે છે.

પર્વત—હાલા. **સરોવર**—મંચર.

રણ—થરપાર્કર, એમાં પાણીની તંગી છે.

ભૂશિર—રાસમુરારી. **બંદર**—કરાંચી અને શાહબંદર.

જાત્રાનું ઠેકાણું—હિંગળાજ, એ કરાંચીની પશ્ચિમે આવેલુંછે.

નિકાસ—ડાંગર, જુવાર ને બાજરી આ ઇલાકામાં ખપે છે અને ઘઉં, તેલીબીઆં; રૂ, ગળી, યુરોપમાં જાય છે.

લોક ને ભાષા—એ પ્રાંતમાં ઘણી વસ્તી મુસલમાનોની છે. તેમાં સિંધી અને બલુચી ભાષા બોલાય છે.

પ્રાપ્તી—સને ૧૮૪૩ માં સિંધના અમીરો પાસેથી એ પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારે જીતી લીધો તેમના તરફના મુખ્ય અધિકારીને કમીશનર કહે છે.

બીજી હકીકત—આ પ્રાંતમાં વરસાદ થોડો (૨ થી ૮ ઇંચ સુધી) વરસે છે. દક્ષિણ ભાગની હવા રોગી છે.

અંગ્રેજી મુલક.

ભાગ.	મુખ્ય શહેર.
૧ સિંધનો ઉપલો સરહદનો મુલક.	**જેકબાબાદ.**
૨ શિકારપુર જીલ્લો.	**શિકારપુર,** સક્કર લાર્ખાના,ને રોરી.
૩ હૈદરાબાદ જીલ્લો.	**હૈદરાબાદ.**
૪ કરાંચી જીલ્લો.	**કરાંચી,** કોટ્રી ઠઠ્ઠા, શાહબંદર.
૫ થરપારકર.	**ઉમરકોટ.**

દેશી રાજ્ય.

૬ ખૈરપુર સંસ્થાન.	**ખેરપુર.**

શાહેરોની હકીકત.

હૈદરાબાદ—એ સિંધુના કાંઠાપર છે. શેતરંજી, રેશમી ને સુતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ ને ચામડાની વસ્તુને માટે વખણાય છે.

કરાંચી—સિંધ અને પંજાબના વેપારનું મોટું બંદર છે. એમાં સુતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ ને કામળા બને છે.

સક્કર—સિંધુના કાંઠાપર બોલનઘાટ સાથે વેપારનું મથક છે.

ઉમરકોટ—થરપારકરનું મુખ્ય શાહેર. એમાં પો. ટી. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ રહે છે તથા અકબર બાદશાહ જન્મ્યો હતો.

ખૈરપુર—એ દેશીરાજ મીર અલી મુરાદના તાબામાં છે.

જેકબાબાદ—એમાં પો. ટી. સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ રહે છે.

૪. મહારાષ્ટ્ર.

આ પ્રાંતમાં સહ્યાદ્રી પર્વત વચ્ચે આવવાથી દક્ષિણ અને કોંકણ એવા બે ભાગ એના થાય છે.

દક્ષિણ.

સીમા—ઉત્તરે સાતપુડા પૂર્વે—મધ્ય પ્રાંતો ને નિઝામનું રાજ્ય; દક્ષિણે—દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, પશ્ચિમે—સહ્યાદ્રી પર્વત, ને ગુજરાતનો ભાગ.

પર્વત—સંહ્યાદ્રી ને સાતપુડા.

નદીઓ—તાપી, ગોદાવરી, ભીમાં કૃષ્ણા, સીના, નીરા, સુખામુઠા, ગીરણા, પાંજરા ને વારણા.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—નાશિક, ત્રંબક ને પંઢરપુર.

હવા ખાવાની જગાઓ—મહાબળેશ્વર, માથેરાન ને ખંડાળા.

અંગ્રેજી મુલક.

ભાગ.	મુખ્ય શહેર.
૧ ખાનદેશ જીલ્લો	**ધુળીઆ**, માલેગામ, નંદુબાર.
૨ નાશિક જીલ્લો	**નાશિક**, ત્રંબક.
૩ અહમદનગર જીલ્લો	**અહમદનગર.**
૪ પુણા જીલ્લો	**પુણા.**
૫ સતારા જીલ્લો	**સતારા.**
૬ સોલાપુર જીલ્લો	**સોલાપુર.**

દેશી રાજ્ય.

૭ ખાનદેશ એજન્સી............ડાંગ, સત્રાગણ ને મેવાસી પ્રગણાં, એવા ત્રણ ભાગછે.

૮ પેંઠ સંસ્થાન..................પેંઠ.

૯ અક્કલકોટ સંસ્થાન............અક્કલકોટ.

૧૦ સતારા જાગીર..............ભોર, ફલટન, ઔંધ ને જત.

શહેરો વિશે હકીકત.

ધુળીઆ—પાંજરા નદી ઉપર ખાનદેશનું મુખ્ય શહેર છે.

માલેગામ—ગીરણા નદી ઉપર છે.

નાશિક અને ત્ર્યંબક—ગોદાવરીના કાંઠાપર જાત્રાનાં ઠેકાણાંછે.

અહમદનગર—સીના નદી ઉપર કિલ્લો છે, આગળ મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની હતી.

પુણા—મુળામુઠા નદી ઉપર પેશ્વાની રાજધાનીનું શહેર છે. મુંબાઇનો ગવર્નર ચોમાસામાં ત્યાં રહેછે, તથા કાગળ બનાવવાનું કારખાનુંછે.

સતારા—એ શહેરમાં પહેલાં શિવાજીના વંશજો રાજ કરતા હતા.

સોલાપુર—હૈદરાબાદ સાથેના વેપારનું મથક છે,

પંઢરપુર—ભીમા નદી ઉપર, તેમાં વિઠ્ઠલનાથજીનું દેરૂં. ત્યાંછે જાત્રા ભરાય છે.

નિકાશ—અનાજ, રૂ, શણ, શેરડી, તમાકુ, ઇમારતી લાકડાં, મધ, મહુડાં, લાખ, કાગળ ને સુરોખાર.

૪ કોકણ.

સીમા—ઉત્તરે ગુજરાત; પૂર્વે સંહ્યાદ્રી પર્વત; દક્ષિણે ગોવાનું રાજ્ય; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર.

પર્વત—સંહ્યાદ્રી.

સમુદ્ર—અરબી.

બંદર—મુંબાઇ, રત્નાગીરી.

બેટ—સાષ્ટી, મુંબાઇ, ઘારાપુરી ને વસાઇ.

ઇંગ્રેજી મુલક.

ભાગ.	મુખ્ય શહેર.
૧ થાણા જીલ્લો.	...થાણા, વાંદરા, કલ્યાણ.
૨ મુંબાઈ બેટ (જીલ્લો છે)... ...	...મુંબાઈ.
૩ કોલાબા જીલ્લો...	...અલીબાગ.
૪ રત્નાગીરી જીલ્લો...	...રત્નાગીરી.

દેશી રાજ્યો.

૫ જવાર સંસ્થાન...	...જવાર.
૬ જંજીરા સંસ્થાન...	...જંજીરા ને જાફરાબાદ. (કાઠિયાવાડમાં.)
૭ સાવંતવાડી સંસ્થાન.	સાવંતવાડી.

શહેરો વિશે હકીકત.

થાણા—એ શહેર સાષ્ટી બેટમાં છે.

કલ્યાણ—એ શહેર આગળ મુંબઇથી જનારી રેલવેના બે ફાંટા પડી એક નાશિક થઇ અલાહબાદને કલકત્તા ભણી જાય છે. બીજો પુના તથા સોલાપુર થઇને મદ્રાસ જાય છે.

મુંબાઈ—એ ઇલાકાની રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં ગવર્નર રહેછે.

એ શિવાય—**સાવંતવાડી** એ મરેઠાનું, અને **જંજીરા** એ હબસીનું (દેશી રાજ્યમાં) શહેર છે.

નિકાશ—ચોખા, નાગલી નાળીએર, સોપારી, મીઠું અને હરડાંનીછે.

૫ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર ને ઉત્તરકાનડા.

સીમા—ઉત્તરે મહારાષ્ટ્ર; પૂર્વે નિજામનું રાજ્ય ને મદ્રાસ ઈલાકો; દક્ષિણે મહિસૂર, ને મદ્રાસ; પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, ગોવાને કોકણ.

પર્વત—સહ્યાદ્રી.

નદીઓ—ભીમા, કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા, મલપ્રભા, પંચગંગા, તુંગભદ્રા, વર્ધા ને વારણા.

બંદર—કારવાડ, કુમટે ને હોનાવર.

ગ્રેજી મુલક.

ભાગ.	**મુખ્ય શહેર.**
૧ કલાદગી જીલ્લો...............	**કલાદગી** બાલકોટ વિજાપુર.
૨ બેલગામ જીલ્લો.............	**બેલગામ.**
૩ ધારવાડ જીલ્લો	**ધારવાડ,** ને હુબળી.
૪ ઉત્તરકાનડા જીલ્લો...........	**કારવાડ,** કુમટે ને હોનાવર.

દેશી રાજ્ય.

૫ કોલાપુર સંસ્થાન...	...**કોલાપુર.**
૬ સાવનુર સંસ્થાન....	...**સાવનુર.**
૭ દક્ષિણ મરેઠા જાગીર...	સાંગલી, મીરજ, જમખંડી, કરૂંદવાડ, મુંધોળ ને રામદુર્ગ.

શહેરો વિશે હકીકત.

બાલકોટ—વેપારનું મથક છે.

વિજાપુર—આગળ મુસલમાની રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હતું.

હુબળી—સુતરાઉ ને ઊનનાં કાપડ ને માટે પ્રખ્યાત છે.

કારવાડ—એ આ ઇલાકામાં ત્રીજા નંબરનું મોટું બંદર છે.

કોલાપુર—એમાં શિવાજીના વંશની શાખાનું રાજ્ય છે.

મીરજ—સારંગી અને તંબુરા સારા બને છે.

મંગળવાડા—એ પંઢરપુર પાસે ભીમા નદીના કાંઠાપર સાંગલી સંસ્થાનનું શહેર છે.

શિરહતી—એ તુંગભદ્રાને કાંઠે સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શહેરછે.

નિકાશ—અનાજ, રૂ, ઇમારતી લાકડાં ને ધાતુનો સામાન.

ભાગ ૪ થો.

મુંબાઈ ઈલાકાનું સામાન્ય વર્ણન.

હદ.

ઉત્તરે—બલુચિસ્તાન અને પંજાબ. **પૂર્વે**—રજપૂત સંસ્થાન, માળવા, મધ્ય પ્રાંત, નિજામનું રાજ્ય અને મદ્રાસ ઇલાકો. **દક્ષિણે** મહિસૂરનું રાજ્ય અને મદ્રાસ ઇલાકો **પશ્ચિમે**—અરબી સમુદ્ર અને હાલા પર્વતની પેલીમેર બલુચિસ્તાન.

ભાગ—(૧) સિંધ, (૨) કચ્છ, (૩) ગુજરાત, (૪) મહારાષ્ટ્ર (દક્ષિણ અને કોકણ,) (૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર ને ઉત્તર કાનડા.

પર્વતો—સંહ્યાદ્રિ (પશ્ચિમઘાટ), સાતપૂડા, પાવાગઢ, આરાસુર, આબુ, શેત્રુંજો, ગીર, ગીરનાર ને હાલા. (ઊંચાણ બતાવે છે.

સમુદ્ર—અરબી. **અખાત**—કચ્છનો ને ખંભાતનો.

નદીઓનાં મુખ (નીચાણ બતાવે છે)

કચ્છનારણમાં—બનાસ, સરસ્વતી, ફુલકું, મચ્છુ ને આજીનાં.

અરબી સમુદ્રમાં—સિંધુ, ભાદર ને તાપીનાં.

ખંભાતના અખાતમાં—સાબરમતી, મહી, ઢાઢર, નર્મદા, શેત્રુંજી અને શુકભાદરનાં.

બંગાળાના ઉપસાગરમાં—ગોદાવરી અને કૃષ્ણાનાં.

ભીમાને—સીના, નીરા અને મુળાસુઠા મળે છે.

કૃષ્ણાને—ભીમા, પંચગંગા, ઘટપ્રભા, મલપ્રભા, અને વારણા મળે છે.

નદીઓ વિષે હકીકત.

નદીનાં મૂળ ઊંચાણ, મુખ નીચાણ, અને વચલો **ભાગ** ઢાળ પડતી પણ સપાટ અને રસાલ જમીન બતાવે છે.

૧ સિંધુ—હિમાલયમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે, એને

કાંઠે મિથનકોટ, સક્કર, બક્કર, રોરી, હૈદ્રાબાદ, કોટ્રી, ઠઠ્ઠા, મીઆણી, અને કરાંચી છે.

૨ **ભાદર**—મદાવનના ડુંગરમાંથી નીકળીને અરબી સમુદ્રને મળે છે. એને કાંઠે જસદણ, જેતપુર, ધોરાજી અને નવીબંદર છે.

૩ **બનાસ**—શિરોહીના ડુંગરમાં નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. એને કાંઠે ડીસા અને પાલણપુર છે.

૪ **સરસ્વતી**—શિરોહીના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. એને કાંઠે દાંતા, સિદ્ધપુર અને પાટણ છે.

૫ **મચ્છુ**—ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. એને કાંઠે વાંકાનેર, મોરબી ને માળીઆ છે.

૬ **શેત્રુંજી**—ગીર પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એને કાંઠે ધારી, પાલીતાણા ને તળાજા છે.

૭ **સાબરમતી**—મેવાડના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એને કાંઠે અમદાવાદ, સાદ્રા ને પેથાપુર છે.

૮ **મહી**—માળવાના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એને કાંઠે પાલી લૂણાવાડા ને ખંભાત છે.

૯ **ઢાઢર**—રેવાકાંઠાના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એને કાંઠે ટંકારી બંદર છે.

૧૦ **નર્મદા**—સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એને કાંઠે ચાણોદ કન્યાળી, નાંદોદ, શીનોર, અને ભરૂચછે.

૧૧ **તાપી**—સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એને કાંઠે માંડવી, સુરત અને રાંદેર છે.

૧૨ **ગોદાવરી**—નાશિક પાસેના સંહ્યાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળી બંગાળી ઉપસાગરને મળે છે. એને કાંઠે નાશિક ને ત્ર્યંબક છે.

૧૩ ભીમા—સંહ્યાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળી કૃષ્ણાને મળે છે. એને કાંઠે પંઢરપુર છે.

૧૪ કૃષ્ણા—સંહ્યાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળી બંગાળી ઉપસાગરને મળે છે. એને કાંઠે સતારા, સાંગલી, મીરજ અને કરૂંદવાડ છે.

૧૫ નીરા—સંહ્યાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળી ભીમાને મળે છે. એને કાંઠે ભોર અને ફલટન છે.

ભૂશિરો.

રાસમુરારી (કરાંચી પાસે,) જગતપોઇંટ (દ્વારકા પાસે,) દીવ (કાઠિયાવાડની દક્ષિણે,) કેપરામાસ (ગોવાની દક્ષિણે).

બેટ—બેટ (દ્વારકા પાસે,) ગોપનાથ, પીરમ, મુંબાઇ, વસાઇ, ધારાપુરી ને સાષ્ટી.

દ્વીપકલ્પ—કાઠીઆવાડ.

હવા ખાવાની જગાઓ—માથેરાઇન (મુંબાઇ પાસે,) આબુ (ગુજરાતની ઉત્તરમાં), ખંડાળા, પુરંધર સંહ્યાદ્રી પર્વતમાં. (આ જગોમાં ઉનાળામાં તાપ પડતો નથી).

છાવણી—ભુજ, રાજકોટ, અમદાવાદ, ડીસા, વડોદ્રા, મુંબાઇ, પુના, વગેરે.

દેશી રાજ્ય.

સિંધમાં—ખૈરપુરનું. **કચ્છમાં**-કચ્છનું. **ગુજરાતમાં**-ગાયકવાડનો મુલક, ખંભાત, જુનાગઢ, નવાનગર, ધ્રાંગદ્રા, ભાવનગર, પાલનપુર, ઇડર, નાંદોદ, દેવગઢબારીઆ, લુણાવાડા ને વાંસદાનું. **મહારાષ્ટ્રમાં**-પેઠ, જવાર, સાવંતવાડી, ભોર, અકલકોટ, કોલાપુર, સાંગલી, સાવનુર.

પોર્ટુગીઝનાં સંસ્થાન—દીવ, દમણ, ગોવા. એ પરદેશી ને સ્વતંત્ર છે. ને તેમનો ગવર્નર ગોવામાં રહે છે.

હબસીનાં સંસ્થાન—જાફરાબાદ ને જંજીરા.

મોટાં બંદર—મુંબાઈ, કરાંચી ને કારવાડ.

નાનાં બંદર—માંડવી, પોરબંદર, જાફરાબાદ, ઘોઘા, ભાવનગર, ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, વલસાડ, દમણ, રત્નાગિરિ, વિજયદુર્ગ, ગોવા ને હોનાવર.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—દ્વારકા, સોમનાથ, ડાકોર, અંબાજી, બહુચરાજી, સિદ્ધપુર, સામળાજી, ખેડ બ્રહ્મા, રેવાજી, (ચાણોદ કન્યાળી પાસે.) નાશિક પંઢરપુર ને વડતાલ, એટલાં હિંદુનાં. ગીરનાર, આબુ, ને પાલીતાણા એ શ્રાવકનાં; અને ઉદવાડા એ પારશીનું.

નિકાશ—અનાજ, શાક ભાજી, કપાસ, શેરડી, તંબાકુ, અફીણ, ગળી, ખુદ, ઉન અને ઇમારતી લાકડાં, સુતરાઉ, રેશમી ને કસબી કાપડ વિગેરે.

આયાત માલ—સૂતર, સુતરાઉ ને ઉનનાં લૂગડાં, લોઢું, તાંબુ, ને ફરનીચર યુરોપ વગેરેના દેશમાંથી આવે છે.

બીજીહકીકત—આ ઇલાકાની રાજધાનીનું શહેર મુંબાઈ છે. તેમાં ગવર્નર રહે છે. તે ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં અંગ્રેજ સરકારને પોર્ટુગીઝ સરકારની પાસેથી પહેરામણીમાં મળ્યું છે. એમાં આઠ લાખ માણસની વસ્તી છે, અને દુનિયાનાં મોટાં બંદરોમાંનું એક છે. લોકે ઘણા પૈસાદાર ને ઉદ્યોગી છે.

કચ્છના અખાતમાં નવાનગર પાસે મોતી પાકે છે.

વ્યાખ્યાઓ.

પ્રાંત—ભાષાના ભેદે કરીને કે કુદરતથી જુદા પડેલા જમીનના ભાગને પ્રાંત હોય છે.

જીલ્લો—એક કલેકટરના તાબાનો ખાલસા મુલક, જેમાં ઘણા તાલુકા હોય છે તે.

સંસ્થાન—દેશી રાજાના રાજ્યને સંસ્થાન કહે છે.

એજન્સી—ઘણાં સસ્થાનનો જથો જે પોલિટિકલ એજંટને સોંપેલો હોય છે તે.

બંદર—નદી અગર દરીઆ કાંઠે આવેલું શહેર કે જ્યાં વહાણુથી ઘણો માલ આવ જા થતો હોય તે.

બેટ (દ્વીપ)—જમીનના જે ભાગની ચારે દિશાએ પાણી હોય તે.

દ્વીપકલ્પ—જમીનના જે ભાગની ત્રણ બાજુએ પાણી ને એક બાજુએ કોરી જમીન હોય તે.

ભૂશિર (કેપ)—જમીનની જે અણી લાંબી થઈ સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તે.

ડુંગર—જમીન ઉપર જે મોટા ટેકરા ઘણા લાંબા હોય તે.

પર્વત—ઊંચા ને મોટા ડુંગર હારબંધ હોય તે.

મહાસાગર—ખારા પાણીનો ઘણોજ મોટો ભાગ હોય તે.

સમુદ્ર કે દરીઓ—મહાસાગરથી નાનો ખારા પાણીનો ભાગ.

અખાત-સમુદ્રનો ફાંટો લાંબો થઈ જમીન ઉપર ગયેલો હોય તે.

સરોવર—પાણીના જે ભાગની ચારે તરફ જમીન હોય તે.

નદી—મીઠા પાણીનો પ્રવાહ પર્વત અગર સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગામાં થઈ બીજી નદી અગર સમુદ્રને મળે છે તે.

નદીનું મૂળ—જે જગાએથી નદી નીકળે છે તે જગો.

નદીનું મુખ—જે જગાએ નદી સમુદ્રને મળે છે તે જગો.

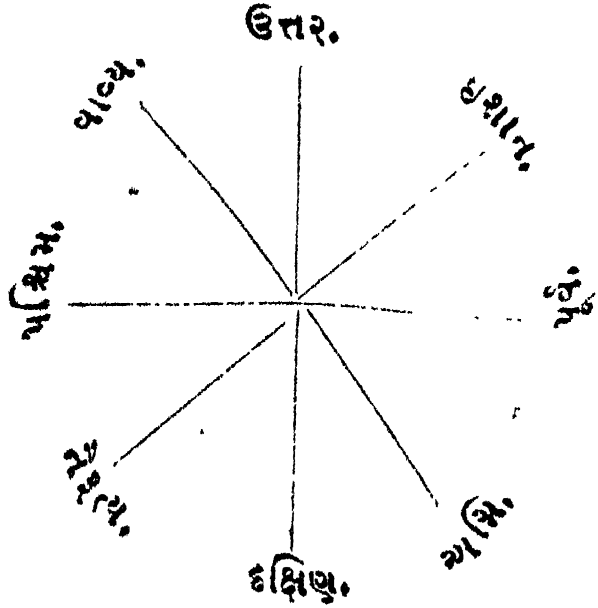
સંગમ—એક નદી બીજી નદીને જે જગાએ મળે છે તે.

કિનારા—નદીના પ્રવાહ તરફ મોં કરીને ઉભા રહીએ તો જમણા હાથ તરફનાને જમણો ને ડાબા હાથ તરફનાને ડાબો કિનારો કહેછે.

દિશાઓ.

જે દિશામાં સૂર્ય ઉગે છે તે **પૂર્વ દિશા.** જે દિશામાં સૂર્ય આથમે છે તે **પશ્ચિમ દિશા.** પૂર્વ દિશા ભણી મોં કરી ઉભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ **ઉત્તર દિશા** અને જમણા હાથ તરફ **દક્ષિણ દિશા** આવે છે.

ટીકા—ખૂણા કઇ કઇ દિશાની વચ્ચે આવે છે તે તથા નકશાની દિશાઓ નીચે પ્રમાણે.

જાહેર ખબર.

અમારી તરફથી બહાર પડેલી ચોપડીઓ.

મુંબાઇ ઇલાકાની ભૂગોળ. (નવાં ધોરણ પ્રમાણે) ૦–૧.

કાગળ તથા દસ્તાવેજના નમુના ... ... ૦–૧.

મિડલ સ્કોલરસીપ પરીક્ષાના સવાલ. સને ૧૮૯૧
થી ૧૮૯૭ સુધીના જુઓ. ૦–૧–૦

હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ નવાં ધોરણ પ્રમાણે (છપાય છે).

મળવાનાં ઠેકાણાં.

અમદાવાદ—બુકસેલર મોતીલાલ મગનલાલ પાસેથી.

કમીશન–દશ ઉપર રાખનારને સાડાબાર ટકા અને પચીસ ઉપર રાખનારને વીશ ટકા. ટપાલ ખર્ચ માફ. નોટગેડ કાગળ લેવામાં આવશે નહિ. પોસ્ટની ટીકીટો અગર મની-ઓર્ડરથી નાણું મોકલવાં.

અમદાવાદ–કાળની પોળ.
સુતારશેરી ઘર નં. ૨૧૨૧. } ભોગીલાલ માણેકલાલ.